

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐՈՎ ՋՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՎԱՐՔԱԳՐԱԿԱՆ
ԵՐԿՈՒ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

1897 թվականի ամռանը ակադ. Ն. Մառը գործուղվել էր Աթոս՝ Իվերոն մայրավանքի ձեռագրական հավաքածոն ուսումնասիրելու: Անդրադառնալով իր հիմնական անելիքներին, գիտնականը գրում է. «Աթոս ուղևորվելու իմ նախանշած գլխավոր աշխատանքը հին վրացական եկեղեցական մատենագրության, վարժում եմ, հիմնական հարցի շուրջ՝ հայ մատենագրության ազդեցության հարցը վրացականի վրա, նյութեր հավաքելն էր: Այն նշանակություն ունի ոչ միայն վրաց մատենագրության համար, այլև հայկական, իսկ մասամբ էլ ասորականի համար: Ինչպես երևում է, առանց այս մասնավոր հարցի լուծման, առանց վրաց մատենագրության վրա հայոց ազդեցության շափերի ու որակի լուսաբանության ոչ մի հնարավորություն չկա պատկերացնելու գրական ու առհասարակ Ասորիքի, Հայաստանի ու Վրաստանի բրիտանական-մշակութային հաղորդակցման բնույթը»¹:

Հիշյալ առումով առանձնապես նշանակալի եղավ Իվերոնի հավաքածուի № 57 գրչագրի ուսումնասիրությունը: Այն վարքագրական հուշարձանների ժողովածու է՝ Վարք սրբոց, գերազանցապես թարգմանված հայերենից: Ձեռագիրը X դարի է, մազադաթյա, նուսխուրի գրչության, ընդօրինակված աստվածաբույլի (երկաթագիր) գաղափար օրինակից²: Այս ձեռագրում են պահպանվել մեր ներկա ուսումնասիրության առարկա հուշարձանները՝ «Ռեքեցումն երկու սուրբ եղբայր տղաների՝ Դավթի և Տիրիճանի» (էջ 302բ—308ա, այսուհետև կոչելու ենք՝ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանություն») և «Վկայաբանություն թվով ինը սուրբ տղաների, որոնք սուրբ ավագանի մկրտությամբ հոգևոր եղբայրներ էին, իսկ ծնված՝ յուրաքանչյուրն իր մորից» (էջ 173ա—175ա, այսուհետև՝ «Կողացիների վկայաբանություն»):

Ն. Մառը մտադիր էր Աթոսի № 57 ձեռագրի և նրա բովանդակած նյութերի ուսումնասիրությանն անդրադառնալ հատուկ աշխատությամբ՝ «նվիրված վրաց հին մատենագրության վրա հայոց ազդեցության բնույթները»³: Այդ իսկ գրքում էլ պետք է հրապարակվեին տպագրության պատրաստված բնագրերը: Ցավոք, բաղմազբաղ գիտնականը չհասցրեց գրել ծրագրվող աշխա-

¹ Н. Марр. Из поездки на Афон, СПб., 1899, стр. 10.

² Ձեռագրի նկարագրությունը տես Н. Марр. Агиографические материалы по грузинским рукописям Иверы, ч. 1, СПб., 1900, стр. 47—72, տես՝ R. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Laure d'Iviron au mont Athos (Extrait de la «Revue de l'Orient Chrétien», 1931—1934, p. 30—41). Հարկ է նշել, որ Բլեյկի մաս ձեռագիրը նկարագրված է № 8-ի տակ:

³ Н. Марр. Агиографические материалы..., стр. 47.

տությունը, իսկ իր կուսուցիչներն ու եզրակացությունները մասամբ միայն հրապարակ բերեց: Այսպես, մեզ հետաքրքրող «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» նա համարում էր «անկասկած հայկական ծագման», որը «հայ գրականությունից անհետ շրացել է», իսկ «վրաց մատենագրությունը թարգմանաբար պահել է հայոց հին վարքագրության կորած հուշարձանը»⁴:

«Կողացիների վկայաբանության» կապակցությամբ գիտնականը այլ կարծիք է հայտնել, այն համարելով «թերևս ինքնուրույն վրացական ստեղծագործություն»⁵: 1903 թվականին նա հրատարակեց վկայաբանության բնագիրը, այն օժտելով ուսերեն թարգմանությամբ ու կարճառոտ ներածականով⁶: Այստեղ ի մասնավորի նշվում է, որ հուշարձանը առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում քրիստոնեության մուտքի հետ կապված հանգամանքներ բնակիս, քանի որ նրանում նկարագրված է քրիստոնեության և տեղական հեթանոսության պայքարը, սրբազրելով «քրիստոնեության՝ կայծակնային արագությամբ տարածվելու» մասին եղած ավանդական պատկերացումները: Ընդ որում՝ «Ակներև է, հուշարձանը (իմա՝ Կողացիների վկայաբանությունը — Պ. Մ.) շատ հին է, ինչ վկայվում է և լեզվի հնավանդությամբ ու գրչագրով (X դ.)»⁷:

Այսպիսով, բնա աղագ. ն. Մառի «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» թարգմանություն է հայերենից, իսկ «Կողացիների վկայաբանությունը»՝ թերևս ինքնուրույն վրացական ստեղծագործություն է:

1902 թ. Աթոսի վրաց մայրավանքում պրպտումներ էր կատարում պրոֆ. Ա. Խախանաշվիլին: Նրա հանձնարարությամբ ընդօրինակվում են N 57 ձեռագրի բովանդակած վարքերից շատերը, այդ թվում նաև «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» (տպագրվեց 1910 թվականին)⁸: Ա. Խախանաշվիլին ևս կարծում է, որ սույն երկը թարգմանություն է հայերենից, «շավանդված հայերեն բնագրով»⁹: Նոր և ուշագրավ է Ա. Խախանաշվիլու այն դիտողությունը, թե հայերեն բառերի առատությունը, ոչ հարթ ոճն ու խառնիխառն ուղղագրությունը վկայում են, որ «այդ վարքերը (խոսքը հիշյալ ձեռագրում եղածների մասին է — Պ. Մ.) հայերենից վրացերեն են թարգմանել վրացերենին ոչ կատարելապես հմտացած հայերը»¹⁰: Այս բնորոշումը, հարկավ, վերաբերում է նաև մեզ հետաքրքրող «Դավթի ու Տիրիճանի վկայաբանությանը»:

Ինչպես արդեն նկատեցինք, ոչ ն. Մառը և ոչ էլ Ա. Խախանաշվիլին արժարժիղ բնագրերի հետ կապված հարցերը հատուկ քննության նյութ չեն դարձրել: Ն. Մառը իր նախնական դիտարկումներն է հրապարակել, մասնա-

⁴ «Որ վրացերեն տեքստը ներկա զեպրում սովորական թարգմանություն է հայերենից, — գրում է Մառը, — գրանում համոզում են ինչպես բառազանձային ու ոճական հայկաբանությունները, այնպես էլ հուշարձանի իսկ բովանդակությունն ու շարագրանքի եղանակը, ի միջի այլոց՝ գեղերի թվագրումը բնա Հայաստանին տիրապետած օտարերկրացի թագավորների ու Հայոց կաթողիկոսների» (H. Mapp, Из поездки... стр. 21).

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 16:

⁶ H. Mapp, Мученичество девяти отроков козайцев. ТР АГФ, т. V, стр. 53—61.

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 54:

⁸ Материалы по грузинской агниологии (по рукописям X века), с предисловием издана А. Хаханов, М., 1910, стр. 72—77.

⁹ Նշվ. աշխ., էջ XXIII.

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ XXIV.

են, իններորդ դարից ոչ վաղ գրված... կամ թե՛ երկուսն էլ փնթնուրույն հայկական ստեղծագործություններ են, վրացերեն թարգմանված իններորդ դարից ոչ շուտ...»¹⁹: Գիտնականը հակված է դեպի երկրորդ եզրակացությունը, ուստի կարծում է, որ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» մեջ Հերակլ վայսեր անունը կարող է ընդմիջարկված լինել և վրացի թարգմանչի կողմից, իսկ մեկ այլ առիթով սույն երկը հիշատակում է վրաց թարգմանական վարքերի շարքում²⁰: Կ. Կեկելիձեն նույնիսկ անհրաժեշտ է համարում նկատել, որ «առհասարակ Իվ. Ջավախիշվիլու գրույթները, թե այս երկու հուշարձանները շեն մերձենում միմյանց ոճականորեն ու բովանդակությամբ՝ թյուրիմացություն արդյունք են»²¹:

Արժարժող վկայաբանությունների կապակցությամբ բավականաչափ ինքնատիպ գրույթ առաջադրեց պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ըստ որի Տայքի աստիճանաբար վրացականացող հայ բնակչությունը «շահագրգռված էր հայոց վարքագրական հուշարձանների թարգմանության կողքին, գոյություն ունեցող ավանդությունների հիմքի վրա, ստեղծել տեղական, Տայքի հետ կապված նահատակների վկայաբանության երկեր (գրքեր), փնշպես և հիշատակ սահմանել (կարգել) այդպիսիներին իրենց եկեղեցում: Այսպիսի գործունեության արդյունք պետք է լինեն, մեր եզրակացությամբ, Դավթի և Տիրիճանի ու Կողացիների վկայաբանության երկերը»²²: Նա բերում է մի շարք բառ-տերմիններ, որոնք ընդհանուր գործածություն ունեն այս վարքերում և բնորոշ շեն նույն միջավայրում հայերենից կատարվող թարգմանություններին, իսկ որ այդ երկու հուշարձանն էլ Բաղկեղոնական հայերի ստեղծագործություն են՝ ապացուցում է «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» մեջ պահպանված ակնարկումներով. եղելությունը թվագրվում է ըստ հայոց թագավորի ու կաթողիկոսի, ներսեսը՝ կոչված է «սուրբ հայր մեր» և այլն²³: Բայց միաժամանակ՝ «եթե Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը հայերենի թարգմանություն ներկայացնեն, այն ժամանակ, անկասկած, բնագրի ազդեցությամբ այստեղ էլ ինչ որ մի տեղ ի հայտ կգար առանց թարգմանության թողած որևէ հայերեն տերմին»²⁴: Նույն միջավայրում ու շրջանում է ստեղծվել նաև «Կողացիների վկայաբանությունը». «նրանց գոյացումը IX դարի կեսերից է հնարավոր, Տայքի այն հայ բնակչության ծոցում, որը վրացիների հետ դավանական կապի մեջ էր գտնվում և, ինչպես երևում է, վրաց մշակույթի այնպիսի մեծ ազդեցություն է եղել, որ հայերենի մատենագրության հուշարձանների տարածման համար դրանք (խոսքը թարգմանական մյուս երկերի մասին է—Պ. Մ.) վրացերենի են թարգմանել և միաժամանակ՝ սեփական ստեղծագործությունն էլ (նկատի ունի մեզ հետաքրքրող երկու վկայաբանությունները—Պ. Մ.) այդ նույն լեզվով շարագրել»²⁵:

Այսպիսով, Ի. Աբուլաձեն մերժում է Ն. Մատի, Իվ. Ջավախիշվիլու և

¹⁹ Անդ:

²⁰ Գ. ԿԵԿԵԼԻԶԵՆ, ԳՆՊՊԵԾԵՍ... Ե. V, ԶՅ. 123. Հմտ. «ԳՆՊՊԵԾԵՍ...», Ե. X, ԶՅ. 130.

²¹ Գ. ԿԵԿԵԼԻԶԵՆ, ԾՅ. ԳՅՐՈՒ. ԼՈՒ. ԵՍԵ., 1, 518, ՁԵՆ. 2.

²² ՕԼՕՁԱԾԵՆԼԱԾԵ. ԳՅՐՈՒԵԼԻ ԵՎ ՆՈՄՆԵՐԻ ԼԻՇՆԱԾՄԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՈՅԵՐՈՒԹՅԱՆ IX—X ԵՍ-ՅԻ. ԵԾ., 1944, ԶՅ. 064.

²³ Անդ:

²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 067:

²⁵ Նշվ. աշխ., էջ 070:

Կ. Կեկելիձեի գրույթը՝ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» թարգմանական լինելու վերաբերյալ, բայց ընդունում է Կ. Կեկելիձեի եզրակացությունը, որ այս և «Կողացիների վկայաբանություն» երկերը նույն միջավայրի ծնունդ են, միմյանց խիստ աղերսված, դրանք համարելով հայ քաղկեդոնականների միջավայրում ստեղծված՝ ակզրնապես իսկ վրացալեզու, ինքնուրույն երկեր²⁵:

Պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ինչպես երևում է, հետազայում որևէ չափով չի վերանայել իր առաջադրած հիմնական գրույթը, ուստի այդ վկայաբանությունների բնագրերը դետեղված ենք գտնում 1964 թվականին նույն գիտնականի դեկավարությանը ու խմբագրությանը լույս տեսած «Հին վրացական վարքագրական մատենագրության հուշարձանների» առաջին հատորում, ուր ամփոփված են բացառապես ինքնուրույն-վրացական երկերը²⁷:

Այսպիսին է վարքագրական այս երկու ուշագրավ հուշարձանների ուսումնասիրության և հրատարակության պատմությունը²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, նրանց գնահատության խնդրում տարակարծությունները բավական շատ են, մանավանդ՝ թարգմանական թե ինքնուրույն լինելու հարցում: Պատճառն այն է, որ բնագրերն ուսումնասիրող կամ հրատարակող գիտնականներին չի հաջողվել մատնացույց անել բնագրագիտական այնպիսի կովաններ, որոնք վճռական նշանակություն ունենալին հիշյալ խնդիրը պարզաբանելիս: Ստորև կհամոզվենք, որ այդպիսի շնկատված կովաններ փրոք կան: Բայց մինչև այդ անհրաժեշտ է հիշեցնել, որ այդ երկու վարքագրությունների միջև ակադ. Կ. Կեկելիձեի նկատած ընդհանրությունները անհերքելի փաստեր են, իսկ պրոֆ. Ի. Աբուլաձեի վկայակոչած նույնական տերմինների գործածությունը խոսում է դարձյալ ի նպաստ Կ. Կեկելիձեի եզրակացության: Կարելի էր լրացուցիչ փաստեր վկայակոչել (օրինակ՝ նույն Պեժղեձե — կաբել, կարողանալ բայի խոնարհման հետ կապված վրիպումը երկու տեքստերում²⁹, մլցրձ — խաղ, խաղալ տերմինի գործածությունը³⁰ և այլն), սակայն ընդհանրությունն այնքան ակնհերև է և ախպես հիմնավոր ապացուցված, որ դրա անհրաժեշտությունը չկա: Կ. Կեկելիձեի խոսքերով ասած՝ կամ երկու հուշարձաններն էլ բարգմանական են, կամ երկուսն էլ՝ ինքնուրույն վրացական: Որ այս վկայաբանությունների հեղինակը հայագրի է և «նկատի ունի անկասկած հայերից բաղկացած ընթերցող կամ ունկնդրող շրջան» նույնպես ապացուցված է³¹, ուստի մեզ մնում է ճշգրտել՝ այդ գործերը ակզրնապես հայերեն են գրվել, թե՞ վրացերեն:

Պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ինչպես ասվեց, երկուսն էլ համարում էր վրացերեն գրված, վկայակոչելով հետևյալ կովանները.

²⁵ Գրքի հավելվածում Ի. Աբուլաձեն հրատարակել է հիշյալ երկու վկայաբանությունների բնագրերը, ինչպես նաև Դավթին և Տիրիճանին ձուլված միջնագրայան ներքողյանը (նշվ. աշխ., էջ 173—183, 184—186, 199—201):

²⁷ „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, I, დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათაბეგლიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ჭაჯაიამ, ც. ქუტუცკ-ძემ, ც. კანკიევმა და ც. ჯღამიამ, ილია აბულაძის ბელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 183—185, 186—191. Աქოლ. ნოს. „ძეგლები“.

²⁸ «Коллагенների վկայաբանությունը» պրոֆ. Գ. Լեհգի կողմից թարգմանվել է անգլերեն (տես նրա՝ Livres and Legends of the Georgian Saints, London (1956), էջ 40—43):

²⁹ „ძეგლები“, I, 185¹¹, 186⁴³.

³⁰ նշվ. աշխ., էջ 184³—187³⁵:

³¹ ი. აბულაძე, նշվ. աշխ., էջ 064:

ա) «Գավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» հեղինակը ապրել է 860 թվականից ոչ շուտ, տայեցի է եղել, հետևաբար և՛ երկաբնակ: Եթե միաբնակի ստեղծագործություն լիներ, ապա վկայաբանությունը բնդունելի կլիներ հայոց եկեղեցու համար, իսկ նրա հետքը միջնադարյան ժողովածուներում ինչ-որ կերպ կպահպանվեր: Մինչդեռ վրաց եկեղեցին հիշատակի օր է սահմանել, շարականներ ձոնել:

Նախ դիտենք, որ այս երկու վկայաբանությունների հեղինակի երկաբնակ լինելու մասին ոչ մի դրվագ կամ ակնարկ չկա, ուստի Ի. Աբուլաձեն իր վարկածն առաջադրել է խիստ թեական ձևով, քիչ հետո ավելացնելով՝ «դավանական ինչ շրջանից էլ եղած լինի»³²: Այնուհետև՝ հեղինակի տայեցի լինելը, ինչպես այժմ պարզված է, երկաբնակ համարելու բավարար հիմք չէ, քանի որ Տայքում միաբնակ հայեր կային ոչ միայն IX, այլև X—XI դարերում, որի լավագույն ասպացույցը Բոյիլասի կտակում եղած հիշատակություններն են³³: Սակայն եթե անգամ ենթադրենք, թե այս վկայաբանությունների հեղինակը իրոք հայ-քաղկեդոնական է, հիշյալ պարագան դարձյալ վրացերենով ստեղծագործելու երաշխիք չէ, քանի որ մատենագրության պատմությունից բավականաչափ փաստեր են հայտնի՝ երկաբնակ հայոց շրջանում հայալեզու գրականության գոյության մասին³⁴:

Ինչ վերաբերում է սրբերի հիշատակը եկեղեցում կարգված շինելուն, ապա, կարծում ենք, այլ բացատրություն պետք է փնտրել. VIII—IX դարերից արդեն Տայքը մշակութային ու դավանական, նույնիսկ մասամբ քաղաքական առումով զգալիորեն օտարվել էր հայ իրականությունից, ուստի այս միջավայրում ստեղծված մատենագրական երկերը տեղական շրջանակներից դժվար էին դուրս գալիս և կամ՝ ավելի շուտ վրաց ու վրացախոս հոգևոր գործիչների ուշադրություն էին գրավում, քան հայոց: Թերևս այս է պատճառը, որ տեղական-սոսյալական ծագում ունեցող IX—X դարերի հուշարձանները (ինքնուրույն թե թարգմանական) պահպանված ենք գտնում վրաց մատենագրության մեջ և վրացերենով:

բ) Թարգմանական հուշարձաններում հայկական սոցիալական ու աշխարհագրական տերմինները փոխանցված են նույնությամբ (նախաբար, զոբավար, ավան...), մինչդեռ «Գավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» մեջ այդ տերմինները վրացերեն համարժեքներով են տրված (նախաբարի դիմաց՝ ծօժօճօ—մրավարի կամ Խճօճօճօճօճօ — ծարչիներուլի, զորավարի փոխարեն՝ ծօժօճօ—մրավարի կամ ցճօճօճօճօ — Էրիսրավի, իսկ ավանի դիմաց՝ Եօճօճօ — սոփելի կամ լոճճօ — դարա):

Այդ ամենը, իհարկե, ճիշտ է, բայց դրանք իբրև կովան կարող էին օգտագործվել միայն այն դեպքում, եթե նշյալ գործածություն-համապատասխանու-

³² Նշվ. աշխ., էջ 065:

³³ Տե՛ս Ն. Բաբիկյան, նվարաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 393—429:

³⁴ Տե՛ս Ն. Ալիևան, Միմեոն Պղնձահանեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն, Վիեննա, 1951, էջ 224—266: Հմմտ. Ն. Բաբիկյան, „Narratio de rebus Armeniae“, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, էջ 457—470: Հմմտ. Պ. Մուրադյան, Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում (Պղնձահանք): «Լրաբեր», 1973, № 1, էջ 39—58:

ման պետք է ունենար (սուրբ նահատակ չէ, որպեսզի նշխարները տեղից-տեղ տանեին) մինչդեռ վրացերենում սօցլօզեօ — գերեզմաններ է գրված: Կարծում ենք, հոգնակի այս կիրառությունը ևս անիմաստ ու անտեղի է և բացատրելի հայերենի հիմքի վրա: Ենթադրյալ բնագրում, ինչպես երևում է, եղել է «գերեզման»-ի հումանիչ և բավական հաճախ գործածվող «դիր-դիրք» բառը⁴³: Հայկական աղբյուրներում «դիրքը» երբեմն ընկալվել է իբրև անեզական և գործածվել մեկ գերեզման ցույց տալու համար⁴⁴: Անիի Առաքելոց եկեղեցու վիճագրերից մեկում ավանդված է. «Եւ դիրք սուրբ ոսկերաց նորա բժըշկութիւն առնէ ամենայն ախտածեատաց»⁴⁵, ուր դիրք-ը թե՛ եզակի նշանակությամբ է կիրառված և թե՛ համանման կոնտեքստում:

«Պավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» թարգմանիչը «դիրքը» կարող էր ընկալել իր բուն գրոց նշանակությամբ, ծանոթ չլինելով (կամ մոռանալով) նրա ունեցած կենդանի-խոսակցական գործածությունը, և թարգմանել սօցլօզեօ (սափլավնի) — «գերեզմաններ»: Այսպիսի իրողություն, կրկնում ենք, հնարավոր է թարգմանության միջոցին և այն էլ հայերենից թարգմանելիս⁴⁶:

Վկայակոչված փաստերից բխում է մեկ եզրակացություն՝ «Պավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» թարգմանական է, որի հայերեն բնագիրը կամ մեզ չի հասել և կամ՝ դեռ երևան չի հանված: Սվ քանի որ այս երկը, ինչպես արդեն նշվեց, նույն բնույթի ու բառազանձային առումով նույնական է «Կողացիների վկայաբանության» հետ, ապա նրանք երկուսն էլ թարգմանական են: Ակադ. Կ. Կեկելիձեի կոահումները միանգամայն հիմնավոր ու արդարացի են:

Այս վկայաբանություններին անդրադարձած գիտնականները, հատկապես պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ապացուցել են, որ վրացերեն առկա տեքստերը IX դարից վաղ գրված լինել չեն վարող (հատկանշական է սօցլօզեօ սոփելի տերմինի «գյուղ» նշանակությամբ գործածությունը), իսկ քանի որ դրանք պահպանվել են X դարի վերջերին գրված գրչագրում, ապա վրացերեն թարգմանությունը կատարված պիտի լինի IX—X դարերի միջոցին, իսկ և իսկ ժամանակակից ու բախտակից նույն ձևագրում պահպանված և հայերենից թարգմանված մյուս հուշարձաններին: Սակայն գիտելի է, որ այս երկու հուշարձանները մասամբ տարբերվում են համաբնույթ մյուս թարգմանություններից (մանավանդ որոշ տերմինների հետևողական գործածությամբ), իսկ սույն պարագան թերևս այլ թարգմանչի գոյություն է հուշում, այն էլ՝ ոչ անպայման հայ-բաղ-

⁴³ «Ճապան», «գերեզման» նշանակությամբ դիր-ը գործածված ենք գտնում Գվինում հայտնաբերված VI—VII դարերի երկու տապանագրերում (տե՛ս Կ. Ղաֆաղաբյան, Գվին բազազը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 244, հմմ. Ս. Ավազյան, Բառարենություններ վիճակաճանաչություններում, «Լրաբեր», 1971, № 4, էջ 52):

⁴⁴ ՏԼ՝ս նձԲ, 627, հմմ. աշխարհարարի դիր-ը-և-ը հոգնակին: Վրացերենում հանդիպող սօցլօզեօ-ն (Մարկ. Ե, 2) համապատասխանում է «գերեզմանք»-ին (սամարտանո), որ է գերեզմանոց: սօցլօզեօ ունենք XI դարի մի նվիրագրում («Յանո, սամարտոլ. ժեցլ.», III, 27):

⁴⁵ Գրվան հայ վիճագրության, 1, 26:

⁴⁶ Հայկաբանության հեռեր կան այլ հատվածներում ևս. ճոլաճո ճըսժոնո շըլօլաճո սոժըլօլօճո ժոնո արտահայտությունը, կարծում ենք, արդյունք է հայերենի պատճենման, որ պիտի լինե՛ր՝ ոչ ևս ևս խոսիլ ընդ նմա կամ՝ ոչ ևս յախելոլ խոսիլ ընդ նմա: Հայերենի պատճենում էր ենթադրում և ճաճլօլօ-ճոլաճո արտահայտությունը (աղեպի՛նդ):

կեղծոնական, ինչպես մյուսների դեպքում է: Կարծում ենք, թարգմանություն ժամանակ պետք է համարել հենց IX դարը. տեքստի ուսումնասիրությունից պարզված է, որ X դարի գրչագիրը թարգմանչի ձևագրով ստեղծված նախագաղափար օրինակը չէ, այլ ընդօրինակություն: Մեզ հետաքրքրող վկայաբանությունների հրատարակիչները գոհացել են մի քանի ուղղագրական վրիպակների սրբագրումով կամ արձանագրումով, չնկատելով «Ռավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» բնագրի երկու կարևոր խաթարում, երբ շարագրանքը անսպասելիորեն ընդհատվում է: Ահա այդ հատվածը.

Ըստ մեզ շեղված էր և անբարձր
 մտաբանի ու զորքերի հետ բարձրագույն
 ազգային հույժ բարձր լիոր, որպեսզի
 գոնե տեսնի [այնտեղի] զորքն ու
 հասկանա իրարանցման պատճառը:
 Ու երբ զորքը տեսավ սարսափահար,
 իսկ նրանց զորապետը տրտում՝
 [.]: Եվ ահա,
 [.] հասավ երանելի
 թագինեի որդիների հանդեպ
 կատարված խառնակության բոթը:
 Վեր կացավ կինն այդ թագինն և
 փութաց սարն ի վեր:

Եվ Ռավթի իշխանն անմիջապես ձին
 թամբեց ու իր զորքերի հետ բարձրագույն
 ազգային հույժ բարձր լիոր, որպեսզի
 գոնե տեսնի [այնտեղի] զորքն ու
 հասկանա իրարանցման պատճառը:
 Ու երբ զորքը տեսավ սարսափահար,
 իսկ նրանց զորապետը տրտում՝
 [.]: Եվ ահա,
 [.] հասավ երանելի
 թագինեի որդիների հանդեպ
 կատարված խառնակության բոթը:
 Վեր կացավ կինն այդ թագինն և
 փութաց սարն ի վեր:

Ռավթի իշխանը գնացել է իրարանցման պատճառը հասկանալու և երբ տեսել է զորք ու զորապետ, սպասելի էր՝ կռահել է եղելությունը: Պարզ ի պարզ աչք է թելադրում կիսատ մնացած նախադասության շարագրանքը: Շարունակության մեջ հին վրացերենում պիտի ունենայինք [գլխից մինչև վերջին] զորքն ու հասկանա իրարանցման պատճառը: Երկայուն գրչության պարագայում մեր վերականգնածը մեկ տող է կազմում, իսկ որ ձևագրերի ընդօրինակության միջոցին նման բացթողումներ նարավոր են՝ կարելի է հավաստել տասնյակ օրինակներով: Ի դեպ, կարելի է նույնիսկ մանրամասնության մեջ մտնել՝ բացթողման պատճառը իրար հարող տողերի նույնահանգ վերջավորությունն է. հաջորդում ըստ մեզ շեղված էր և անբարձր մտաբանի ու զորքերի հետ բարձրագույն ազգային հույժ բարձր լիոր, որպեսզի գոնե տեսնի [այնտեղի] զորքն ու հասկանա իրարանցման պատճառը: Ու երբ զորքը տեսավ սարսափահար, իսկ նրանց զորապետը տրտում՝ [.]: Եվ ահա, [.] հասավ երանելի թագինեի որդիների հանդեպ կատարված խառնակության բոթը: Վեր կացավ կինն այդ թագինն և փութաց սարն ի վեր:

Վկայակոչված հատվածում մյուս բացթողումը վերաբերում է տեղանվանը. սպասելի էր, որ բնագրում ասվեր, թե բոթը գնաց հասավ այն տեղը. ուր ապրում էր թագինն, դրանով իսկ բնական կլիներ թագինեի «վեր կենան» ու «սարն ի վեր փութալը»: Քանի որ նախորդ հատվածներից հայտնի է այդ բնակավայրի անունը, ուստի կարծում ենք, պիտի ունենայինք ըստ մեզ շեղված էր և անբարձր մտաբանի ու զորքերի հետ բարձրագույն ազգային հույժ բարձր լիոր, որպեսզի գոնե տեսնի [այնտեղի] զորքն ու հասկանա իրարանցման պատճառը: Ու երբ զորքը տեսավ սարսափահար, իսկ նրանց զորապետը տրտում՝ [.]: Եվ ահա, [.] հասավ երանելի թագինեի որդիների հանդեպ կատարված խառնակության բոթը: Վեր կացավ կինն այդ թագինն և փութաց սարն ի վեր:

Այսպիսի խաթարումները վարող են պատճառաբանվել հուշարձանի՝ մինչև Աթոսի № 57 ձևագիր հասնելը գեթ մեկ-երկու անգամ ընդօրինակված լինելով կամ գաղափար օրինակի՝ ինչ-որ շափով հնացած-մաշվածությամբ⁴⁷:

⁴⁷ Ընդօրինակության միջոցին տեղի ունեցած վրիպումով կարելի է բացատրել ձևագրում առկա ճշգրտի ընթերցումը: Շփոթված են մրզովանի Ն և Յ գրերը:

Երկու դեպքում էլ իրերի փաստական վիճակը մեզ կարող է առաջ տանել մինչև IX դարը: Բայց դա թարգմանության ժամանակին է վերաբերում և ոչ հայերեն բնագրի ստեղծմանը: Վերջինիս հետ կապված խնդիրներ արծարծելիս որոշ կովաններ է ընձեռում վկայաբանություններում նկարագրված առանձին գրվագների բնությունը: «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» սկզբում ասվում է, թե նահատակությունը տեղի է ունեցել «այն ժամանակներում, երբ աշխարհակալ թագավորներ էին Հունաստանում՝ Հերակլ արքան, Հայաստանում՝ Արշակը և Պարսկաստանում՝ Վոամշապուհը»: Հայտնի է, որ Արշակի գահակալության տարիներն են 345—367/8 թվականները, Վոամշապուհինը (եթե դա Շապուհ Բ-ն է)՝ 309—379, Հերակլինը՝ 610—641: Հաջորդ պարբերության մեջ հիշատակվում է և հայոց կաթողիկոսը՝ Ներսես Մեծ (353—373): Ներկա դեպքում Հերակլի հիշատակությունը պարզ անախրոնիզմ է: Արշակի, Ներսեսի ու Վոամշապուհի (իմա Շապուհ Բ) ժամանակակից բյուզանդական հինգ կայսր է եղել (Կոստանդ, Հուլիանոս Ուրացող, Հովթիանոս, Վաղենտիանոս, Վաղես), բայց ոչ Հերակլը: Քանի որ երկու վկայաբանություններում էլ խոսքը տեղական հեթանոսության ու նորամուտ քրիստոնեության պայքարի մասին է, ուրեմն սխալ կարող է լինել Հերակլի անվան հիշատակությունը և ոչ շորթորդ դարի վերոհիշյալ իրական անձնավորությունների: Բայց հենց այս անախրոնիզմն էլ վկայում է (Իհարկե, եթե այն հետագա կամ թարգմանության ժամանակ կատարված ընդմիջարկություն չէ), որ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» (հետևաբար և «Կողացիների վկայաբանությունը») գրված պիտի լինի Հերակլի թագավորության տարիներից (610—641) հետո: Այդ, ինչպես նկատել է Իվ. Զավախիշվիլին, փաստվում է և մեկ այլ հիշատակությամբ. վկայաբանության վերջում Ներսես Մեծը դառնում է «մեր սուրբ հայր Ներսես Հայոց կաթողիկոս», որը «Իշխանից տեսնում էր հրաշքը», «փութով հասնում Դիվրի»: Իշխանից գնացողը արդեն Ներսես Տայեցին է (641—661): Ինչ խոսք, միայն VII դարի երկրորդ կեսից հետո կարող էին հիշատակվել այս երկու անձինք՝ Հերակլն ու Ներսեսը: Եթե վկայաբանությունների հեղինակը ժամանակակից լիներ այդ երկուսին, կամ թեկուզ միայն Ներսեսին, ապա նրան չէր շփոթի Ներսես Մեծի հետ և ոչ էլ Հերակլին՝ Արշակի ժամանակակից կայսր կհռչակեր: Այդպիսի անտեղյակություն կամ անախրոնիզմ թույլ տալու համար նա հիշյալ դեմքերից գեթ 50—100 տարի հետո ապրած պետք է լիներ, որի աղբյուրը ժամանակակից իրականությունը չէ, այլ սերնդից-սերունդ անցած ավանդությունը: Անտեղի կլիներ ենթադրել, թե այս անհարթություններն առաջացել են թարգմանության ժամանակ կամ հետագա ընդօրինակությունների ընթացքում, քանի որ նման պարագայում որոշակի միտում էր ակնկալելի, ինչպիսին իրականում չկա: Կարծում ենք՝ սխալված չենք լինի, եթե եզրակացնենք, թե արծարծվող վկայաբանությունների հայերեն բնագրերի երևան գալը սպասելի է VIII դարից ոչ շուտ և ոչ ուշ քան IX դարը, երբ նրանք արդեն վրացերենի են թարգմանվել⁴⁸:

⁴⁸ Իվ. Զավախիշվիլին և Ի. Աբուլաձեն վկայակոչում են ժամանակագրական ցուցում պարունակող մեկ ուրիշ փաստ ևս, որ, մեր համոզմամբ, կավան լինել չի կարող: Նահատակության տեղում Դավթի ձևերից գետին է ընկնում կաղնե հիպոտան ու «լեռան վրա մեծ ծառ դառնում: Եվ մնաց այդ ծառը մոտ երկու հարյուր տարի, ու ուխտավորները ի հիշատակ տարան»: Այս երկու հարյուր տարին հիշյալ դիանականներն ընդունել են իբրև ցուցում և, ավելացնելով Ներսես Տայեցու գահակալության տարիների վրա, ստացել 860-ական թվականներ: Նման հաշիվը ամե-

Որ սույն վկայաբանություններն արժեքավոր են տեղական հեթանոսության և նոր մուսուլման գործող քրիստոնեության բախումներն ուսումնասիրելու առումով՝ արդեն նկատված փաստ է: Պատմական Հայաստանի «Տայոց աշխարհի» սահմաններում այդ շրջանում կատարված իրադարձությունների մասին այլուստ որևէ ամփոփ տեղեկություն չունենք, ուստի քննարկվող վկայաբանությունների հաղորդումները առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Պակաս արժեքավոր չեն նաև Տայքի պատմական աշխարհագրությանը (տեղագրությանը) վերաբերող տվյալները: Բասեանի գավառի Օնկոմ (իմա՝ Օկոմի)⁴⁹ ավանում իշխող Վարդանի կինն ու զավակները, նրա մահվանից հետո ապաստանում են «հյուսիսային կողմ»—Տայոց աշխարհում, աղատվելով Բասեանի գավառի մեկ այլ իշխանավորից՝ Թևդոսից: Թագինեն հաստատվում է Տայքի Վաժգան ավանում⁵⁰, իրենց ազգական Վաղգեն (բնագրում՝ Վահգեն) իշխանի մոտ: Ուշագրավ է, որ այս երեք իշխանների միջև էլ ազգակցություն—արյունակցություն կա, իսկ Վարդանն ու նրա կին Թագինեն «թագավորական տոհմից էին»: Տայքի պատմության ապագա ուսումնասիրությունը պետք է պարզի՝ սրանք պատմական-իրական դեմքեր են, թե՞ վարքագրական հերոսներ (նույնը վերաբերում է և Դիվրի կոչվող գյուղում նստող իշխանին): Արդյո՞ք նրանք բոլորը իրոք իշխաններ են՝ իրենց զորքով, ինչպես վկայաբանություններում է ներկայացվում:

«Կողացիներ Վկայաբանությունը» այսքան լայն աշխարհագրական ընդգրկում չունի, նրանում խոսվում է միայն Կող գավառում (Տայքի գավառներից առաջինը), «Կուր կոչվող գետի ափունքի մոտ» գտնվող մի գյուղի մասին: Սակայն հենց այդ միակ բնակավայրի հիշատակությունն էլ հետաքրքրական է. «Աշխարհացոյց»-ում ասվում է, որ «...Տայք... ունի գաւառս ութ. զԿող յելից կուսէ, յորմէ բղխեն աղբիւրք գետոյն Կուրայ, ի գեղջէն, որ ասի Կրի ալունք»⁵¹: Վկայաբանության մեջ փաստորեն հենց այդ «Կրի ափունք—Կրակունք» գյուղն է հիշատակվում (Կուր կոչվող գետի ափունք), անվան կազմության թելադրանքով մի քիչ նկարագրական ձևով:

Մասնավոր քննության առարկա կարող են լինել և Դավթի ու Տիրիճանի վկայաբանության տեքստում հանվան հիշատակված որոշ գործիչներ: Հեղինակը, եղելության ժամանակը սահմանելիս, Հայոց կաթողիկոս Ներսես Մեծի հետ միաժամանակ վկայակոչում է Աղամ Արագածոտնեցուն: Վերջինս, դատելով հիշատակության հանգամանքներից, IV դարի Հայաստանի հոգևոր առավել նշանավոր գործիչներից մեկը պետք է լինի, որի մասին, ցավոք, տողե-

ներեն հիմնավոր չէ, որովհետև այն կարող է սոսկ երկար ժամանակի գաղափարը շեշտելու ժողովրդական-վարքագրական եղանակ լինել: Բայց անգամ եթե հիշատակված երկու հարյուր տարին իրողություն ընդունենք, ապա այն գումարելու ենք նահատակության տեղի ունեցած ժամանակի՝ IV դարի վրա, որից հետո ծանր երկու հարյուր տարի գոյատևել է և ոչ՝ Տայեցու գահակալության, քանի որ վերջինիս հիշատակությունը պարզորոշ անախրոնիզմ է:

⁴⁹ Արիստակես Լաստիվերտցին Օկոմի-ն կոչում է «մեծ աւան», «մարգաշատ և բնչաւէտ» (Կ. Յուզբաշյանի հրատ., էջ 29, 102), հմմ. Ղուկաս Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց (Մեծ Հայք), Վենետիկ, 1822, էջ 385—386:

⁵⁰ Վաժգան տեղանունը ստուգաբանելի է իբրև վիժ-ական—վժական—վաժգան (վիժել—վիժան—разлив բառից, հմմ. Н. Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 144—145):

⁵¹ Տե՛ս Ա. Տ. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110:

րիս հեղինակին ուրիշ որևէ տեղեկություն հայտնի չէ: Անցուդարձի վայր շտապած ներսես Տաչեցին (sic!) իր հետ բերում է քահանաներ՝ Հովհաննես, Սահակ, Գրիգոր: Ովքե՞ր են այս անձինք, իրո՞ք Իշխանում գործող քահանաներ: Եթե ելակետ ընդունենք Հ. Աճառյանի կազմած «Անձնանունների բառարանը», ապա Թագինե անունը պիտի համարենք հայ մատենագրության մեջ չավանդված և սույն բնագրով միայն ներկայացող: Մասնավոր ուշադրության է արժանի Տիրիման անունը: Բնագրում ստուգաբանորեն վկայվում է, թե այդպես են կոչել հայերեն լեզվով (ցծօտօ և օծցեցծօտօ), իսկ «Արուեստ Գիտնիսեայ Քերականի» երկի հայերեն թարգմանիչը հունարեն Θέων «անուն ինչ քերդոցեալի» դիմաց դնում է Տիրիման, ակնհայտորեն ելակետ ունենալով նրա տե՛ր քաղաղրիչը⁵² և «ցանկանալով հայկականացնել հունարեն անունը»⁵³:

Թրակացու աշխատության հայերեն թարգմանության և Տաչրում գրված վկայաբանության մեջ Տիրիման սակավ գործածական անվան հիշատակությունը կարող է օժանդակ աղբյուր ծառայել թե՛ քերականության թարգմանության միջավայրը որոշելիս և թե՛ վկայաբանության հետ կապված հարցեր արծարծելիս: Կարելի է նույնիսկ վարկած առաջադրել, թե վարթի հեղինակը կամ վրացերենի թարգմանողը անձնանունն ստուգաբանելիս ծանոթ է եղել Թրակացու հայերեն թարգմանության կամ նրա մեկնիչների մոտ եղած հիշյալ բացատրությանը⁵⁴:

Վարբազրական այս երկու հուշարձաններում կան և այլ բնույթի նկատառելի վկայություններ. նրանցից մեկում, օրինակ, նյութեր կան ժառանգության իրավունքի, բնույթ խնամակալության (avunculus), ապաստանության և այլ խնդիրների վերաբերյալ: Աղագրության համար հետաքրքրական են խաշնարածությունը, մանկական խաղերին վերաբերող տեղեկությունները: Ի վերջո, երկու վարքերն էլ մանուկների մասին գրված կարճառոտ ու անպաճույճ պատմվածքներ են. նրանցից կարելի է գրականագիտական մակարբույծներ կատարել գործողությունների զարգացման, հոգեբանական պատճառարանվածության, կերպարավորման և նման այլ հասկացողությունների իմաստով: Թերևս կարելի է նյութեր հայթայթել և արարողության պատմության համար, բայց ներկա դեպքում այդ ամենի քննությունը մեր նպատակից դուրս է:

Ստորև թարգմանաբար հրատարակում ենք հիշյալ վկայաբանությունները, աշխատելով, ուր հնարավոր է, հարազատ մնալ բնագրին: Տերմինները փոխանցվում են հայերենի՝ ըստ ժամանակակից ու գրավոր վկայված համապատասխանությունների: Հատուկ անունները, բնական է, հայերենին ընտանի ձևով են արվում, ինչպես եղել է նրանց սկզբնագրում: Որևէ նկատառում կամ տարակուսանք ունենալիս փակագծում տալիս ենք վրացերենի տառադարձությունը: Թարգմանությունը կատարված է վրացերեն տեքստերի վերջին հրատարակությունից («ժցճլլցծօ...», Թ. 1, 1964):

⁵² Տե՛ս Н. Адоиц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Пгд, 1915, стр. 16.

⁵³ Н. Адоиц, նշվ. աշխ., էջ CLXXII. Անանուն մեկնիչը ընդունում է այդ ստուգաբանությունը (... ի փրօսինն՝ Տիրիման), իսկ Ստեփանոս Մյունեցին այն վկայակոչում է իրրե երկու անկատար գոյականներից կազմված բարդություն (Անդ, էջ 142):

⁵⁴ Հմմ. Н. Марр, [Рец. на кн.] Дионисий Фракийский и армянские толкователи, издал и исследовал Н. Адоиц, «X. В.», т. V, вып. 1, Петроград, 1916, стр. 60. Անհատականալի է միայն, որ այստեղ ն. Մարր Տիրիմանին համարում է «армянский святой VII века». Թերևս դա վրիպա՞կ է:

I

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆ ԵՐԿՈՒ ՍՈՒՐԲ ՏՂԱՆԵՐ ԴԱՎԹԻ ԵՎ ՏԻՐԻՃԱՆԻ

Այն ժամանակներում, երբ աշխարհակալ թագավորներ էին՝ Հունաստանում Հերակլի արքան, Հայաստանում՝ Արշակը և Պարսկաստանում՝ Վասաճապուհը, եղավ այս սրբերի մարմինների նվիրումն՝ ի դո՛հ տիրոջ:

Երանելի Մեծն Ներսես կաթողիկոսի և Աղամ Արագածոտնեցու ժամանակներում Հայոց աշխարհի կողմերում՝ Բասեանի գավառի Օնկոմ կոչվող ավանում, ոմն ավագանի և իշխան մարդ կար՝ Վարդան անունով, իսկ նրա կնոջ անունը Քազինե էր: Նրանք երկուսն էլ թագավորական տոհմից էին և սուրբ երրորդության ճշմարիտ ու ուղիղ հավատ ունեին: Ապրում էին նրանք աստվածապաշտության, ամենայն արժանավորություններ և աստվածավախություններ: Եվ աերը նրանց երկու գավակ տվեց՝ որպես ծաղիկներ գեղեցիկ, եղեմական գրախտի տունկ: Ուրախացան ծնողները, որովհետև աստված լսելի արեց նրանց աղոթքները ու երկու տղա տվեց. առաջնեկին կոչեցին Դավթի՝ հանուն մեծն թագակիր և մարգարե Դավթի՞: Այս երկրորդին նույնպես անվանակոչեցին մարգարեություններ, քանի որ նա ևս երկնային տիրոջ կողմից վկայության թագի արժանի եղավ. թեև այս եղծելի անցավոր [աշխարհ]ը պակասավոր եղավ, սակայն այն հավերժականով լրացվեց: Իսկ նրա հաջորդին՝ եղբորը, հայեցի լիզվով Տիրիճան կոչեցին:

Մեծացան սրանք ուղիղ հավատով: Նրանց մոր եղբայրը Քեղոսն էր, որ հեթանոս էր ու հեթանոսների անօրեն հավատ ուներ: Եվ տակավին Դավթի ու Տիրիճանի մանկության շրջանում մահացավ իշխան Վարդան զորապետը, իսկ Քեղոս անաստվածը բռնի խլեց Վարդանի իշխանությունն իր քրոջորդուց, ինչպես նաև գրավեց նրանց ժառանգությունը: Եվ երբ այդ շար գազանը տեսավ այս սուրբ տղաների վայելչությունը, մտածում էր, թե «Մի գուցե կատարելահասակ [դառնալուց] հետո նրանք հզորանան և իր հանդեպ շարություն անելու ելնեն»: Չկարողացավ սրտապնդվել, այլ առավել նենգություններ խորամանկություն մտածեց, չդոհանալով նրանց ժառանգությունն ստանալով, ուզում էր բոլորովին ջնջել նրանց:

Իսկ արժանավորն աստծո երանելի Քազինեն լսում էր իր հանդեպ դյուրած այս ողջ շարությունը: [Եղբայրն] ասում էր. «Թողեք այդ խաչեցյալի գեներ և դու ու քո որդիք ընդունեք իմ հավատը, և թող այդ տղաներն իմ որդիները դառնան, ու ես մեծացնեմ նրանց մեծ խնդություններ և ուրախություններ»: Իսկ երանելի կինը ամենևին չընդունեց այդ հոգիներ խաթարող գազանի անմիտ թովչությունը, այլ ասաց նրան. «Որդիներին այս ժառանգությունն ու նրանց հոր ողջ ստացվածքը բավ է քեզ, իսկ երկնային հոր կողմից ու աստծուց տրված այն անգողանալի գանձն ու անկալելի ժառանգությունը՝ անկարող եմ»:

Երբ կնոջը Քրիստոսի հավատի հանդեպ այսպես հաստատուն տեսավ, այլևս չշարունակեց վերստին խոսել նրա հետ, այլ առանց իրենց մոր՝ կանչեց երանելի այդ տղաներին և որպես թե՛ քաղցր խոսքով ուզում էր նրանց զստություն փոխել: Իր անմտություններ նույնիսկ խորհում էր, թե «Կփորձեմ

* Բառացի՝ հանուն մեծն թագակիր Դավթի և մարգարե Դավթի:

ստուգությամբ այս կերպով, թե ընդունեն իմ հավատը՝ իմ հանդեպ իրենց սրտում ոխ չեն պահի»:

Բերեց նրանց, հավաքեց ու համբուրում էր՝ իբրև թե սիրով, [նա], որ նախ նրանց հոգու մահն էր տենչում: Իսկ երբ սրանով շկարողացավ հաղթել, որոշեց ոչնչացնել նրանց և այսպես էր ասում. «Դուք, որդյակներ, այժմ իմ զավակներն եք ու ես այսօր՝ որպես ձեր հայրը, և այժմ իմն էլ ձերն է: Այս միայն կատարեք իմ հանդեպ և ինչ ձեզ ասեմ՝ լսեցեք ինձ, որպես սիրելի հնազանդ որդիք: Այդ հավատը, որ ձեր հայրն ունի, թողեք, և ես ավելի լավ հավատ կտամ ձեզ»: Իսկ սուրբ տղաները լուսնյունից հետո պատասխանեցին իրենց մորեղբորը և ասացին. «Մեզ համար բավական է այն հավատը, որ մեր հայրն էր դավանում և կպահենք այն՝ քանի դեռ այս հոգին կլինի մեր մարմինների մեջ: Իսկ հանուն աստծո սիրո և համբերության՝ այլ կերպ, առանց հավատը թողնելու, պատրաստ ենք, իբրև մեր հորը»: Եվ երբ խուզարկու [հայացքով] նայեց այդ անգութ ու քարսիրտ՝ Թեղոսը, քրիստոնյա ժողովրդի [առկայություն] պատճառով շահնդանեց սպանել նրանց, այլ որոշ ժամանակ թողեց, և մտադիր էր ոչնչացնել նրանց:

Այս բանն զգաց Թագինեն՝ նրանց մայրը, և մտածում էր, թե ո՞ր կողմ փախչի: Վերցրեց որոշ բան ամուսնու ինչքից և իր զավակներին ու փախավ եկավ հյուսիսային կողմ՝ դեպի Տայոց աշխարհ (Տավո երկիր): Եկավ մի ավան, որ կոչվում էր Վաթգան: Այնտեղ այդ սրբերին ազգական մի իշխան կար՝ Վազգեն՝* անունով: Եվ ազավինեցին այդ իշխանին ու, տեղի ամբուսթյան պատճառով, հուսադրվեցին իրենց մորեղբոր հալածանքից: Այնտեղ բնակվեցին ու ապրում էին աստվածապաշտությամբ, իսկ իրենց ժառանգության ու օտարության [մեջ գտնվելու մասին] չէին էլ հանդգնում [մտածել], այլ այդ սակավով ու փոքր ինչքով էին գոհանում, քանի որ նրանց խնդությունն ու հարատևությունը Քրիստոսի հավատն էր: Իրենց մայրը մի քանի ոչխար ուներ, որոնց հետ զնում էին այս երանելի եղբայրները՝ զվարճանալու կամ հովվություն անելու: Ու աստծո այդ անարատ գառներն ու ճշմարիտ զոհերը ոչխարների գառների հետ էին խաղում, իսկ նրանց անարատությունը միմյանց էր փոխանցվում և արդարև վերեն աստծո մատուցման պատրաստվում:

Իսկ նրանց մորեղբայր Թեղոսը զինվում էր երպիսեպես խաբեությունով և գազանի պես շէր կարողանում թաքցնել իր գայրույթի բարկությունը: Նրա շար սրտում քենն էր՝ տղաներին իր ձեռքերից բաց թողնելու և նրանց փախուստի համար: Ուղարկեց իր սպասավորներին ու լրտեսեց տղաների կյանքը: Հայտնվեց նրանց անմեղ արյանը հետամուտ այդ գազանին, թե «Կա մի սար՝ բարձր գազաթով, այնտեղ են բարձրանում տղաները՝ ոչխարների հետ»: Ու երբ այս՝ այսպես իրազեկ արին, բազում զորք հավաքեց և զգուշությամբ ծպտյալ եկավ ու դարանակալեց լեռան վրա, որ*** անշրդի էր: Եվ խիտ անտառ էր՝ անշրդի ու ժանտրնկուզավոր:

Կանչեց մայրը երեխաներին և ուղարկեց Վաթգանից ձորք (տե՛ս Վաթգանիսանի), ինչպես Հակոբը Հովսեփին՝ Քերթոնի հովիտներ, և ասաց նրանց. «Գնացեք, իմ որդիներ, և նայեցեք մեր սակավ[աթիվ] ոչխարներին»: Գնացին ուրախությամբ և սարք բարձրացան. իրար զվարճացնելու համար թուղկոտում

* Բառացի՝ պղնձե աղի [ունեցող], իմա՝ աղեպինդ:

** Ձեռագրում՝ Վահգեն:

*** Բառացի՝ քանդի:

էին և այսպես ելան-հասան այդ լեռան կատարը: Իսկ բռնակալները զարանակալել էին առյուծի պես: Եվ երբ արդեն կենտրոն եկան, ծախյալները ձայն տվեցին, և շրջվեցին տղաները: Վեր թռավ նրանց մորեղբայր Թևդոսն ու սուրաց նրանց հանգեպ՝ կոտորելու: Իսկ անմեղ երեխաները հաց էին ուտում՝ կաթի հետ, քանի որ իրենց ոչխարները փարախ էին արել: Սարակցին երեխաները, ահաբեկվեցին և սկսեցին այս ու այն կողմ նայել՝ շհաականալով պատճառը: Եվ [երբ] երանելի Դավիթը ճանաչեց իր մորեղբորը, սրտապնդվեց ու ուրախ դեմքով, մարուր սրտով բնդառաջ վազեց և բնկավ իր մորեղբոր ձեռքերին: Իսկ նա ձգեց ձեռներն ու նրան առավ բազուկներին և համբուրելու փոխարեն՝ սուրը քաշեց, տվեց ու սպանեց նրան: Ու վկայություն կատարվեց, իսկ նա (Դավիթը) անմիջապես գտավ երկնքի ճանապարհը և նահատակության պսակ առավ: Մինչ նրա ձեռքերից թռած ճիպոտը կաղնի էր, որ բնկավ գետին ու լեռան վրա մեծ ծառ դարձավ: Մնաց այդ ծառը մոտ երկու հարյուր տարի, և ուխտավորները իբրև օրհնություն տարան:

Տիրիճանը երբ տեսավ իր եղբոր անողորմ մահը, վախեցավ ու շտապեց փախչել, գիմեց գեպի հովիտ, Դիվրի կոչվող գյուղից արևմուտք*, որին մարդիկ շարությամբ** են հորջորջում. Ու երբ [Դիվրի] իշխանը զգաց այդ իրարանցումը և տեսավ զինավառ առաջացող ու սրերը պարզած մարդկանց, սկսեց բարբառել ու շտապ զորք հավաքել, որովհետև կարծեց, թե իրեն սպանելու են գնում: Անմիջապես նրանց քեմ կռվելու պատրաստվեց: Իսկ հետապնդողները հասան սուրբ Տիրիճանին և սպանեցին նրան: Թողեցին նրան ու իրենք ետ դարձան: Նրանց շտապ դարձը զարմացրեց իշխանին. առաջ շարժվեցին տեղացի մարդիկ և տեսան տղային՝ գետնին ընկած, ծանր վերքով վիրավոր և հոգին թև առած՝ իր արարչի մոտ գնալու: Նրանք ափսոսացին մանկահասակին և շգիտեին նրա մահվան պատճառը: Այն ժամանակ եկավ հասավ նաև Դիվրի իշխանն ու տեսավ անմեղ թափված արյունը, զարմացավ ու խիստ սարսափեց: Անմիջապես հասան և տեղացի կանայք, ու տղայի վրա մեծ լացուկոժ եղավ:

Երբ Տիրիճանին սպանողները առաջացան ու բարձրացան լեռը, իրենց զորավար Թևդոսին գտան տխուր և ամենեին անկարող տեսնելու: Սրանք ևս սարսափեցին ու շվարած մնացին: Զորականների բազմությունը ևս շփոթմունքի մատնվեց և սկսեց տրտմել ու շշմել տեսած հրաշքից: Սարսափեցին ու շկարողացան խոսել, ոչ էլ փախչել, քանի որ առնվեց նրանց առաջնորդը և գանահարվեց կուրությունը, ինչպես երանելի այն Պողոսը, երբ դուրս եկավ նա աստվածային պատգամից:

Եվ անմիջապես ողորմածության երասանակ դրվեց նրա բերանը, որպեսզի գոնե ետ դառնա նրա վալրենացած բանականությունը և գեթ կարող լինի իր անձն զգալու՝ [թե] այդ ինչ են արել, որովհետև կարծում էր, թե «Անպատշաճ բան շարի, որ կոտորեցի իմ քրոջ որդիներին»: Ուստի այս վերպով էլ նմանվեց Պողոսին. նա ևս սպանեց իր քրոջ որդի Ստեփանոս նախավկային:

Եվ Դիվրի իշխանն անմիջապես ձին թամբեց ու իր զորքերի հետ բարձրացավ այդ հույժ բարձր լեռը, որպեսզի գոնե տեսնի [այնտեղի] զորքն ու

* Բնագրում Թևեցօլոժ, որ կարելի էր թարգմանել նաև՝ «գեպի վար տանող»:

** Բառացի՝ դեուրյամբ:

հասկանա իրարանցման պատճառը: Ու երբ զորքը տեսավ սարսափահար, իսկ նրանց զորապետը տրտում՝ [հասկացավ նրանց կատարածը]: Եվ ահա, այն է՝ [Վաթգան] հասավ երանելի Թագինեի որդիների հանդեպ կատարված խառնակության բռթը: Վեր կացավ կինն այդ Թագինե և փութաց սարն ի վեր: Եկավ-հասավ նա երեսը ծեծելով, և իր որդիների [կորստյան] ցավից՝ զառիվների այդպիսի դժվարությունն [իսկ] շնորհեցրեց նրան. ձայն էր տալիս նա լացով ու դառնացած հոգով: Պատուեց հագի հանդերձն ու ասաց իր եղբայր Թեղոսին. «Ինչո՞ւ հանեցիր իմ աչքերի լույսը, ինձ բավ չէ՞ր ողբալ այրիությունս, քեզ բավ չէ՞ր իմ որդիների ժառանգությունն ու իմ՝ այս աշխարհի անդնդում լինելս: Բավ չէ՞ր քեզ ամուսնուս ժառանգությունը, և անապատ եկար ու ոչխարների հեռուից գառներին կոտորեցիր, տապալեցիր այս երկու անմեղ հովիվներին, և անապատի վրա նրանց հոտը անհովիվ մնաց: Թեղո՞ս, ո՞վ անգութ գազան, քեզ ի՞նչ շարություն էին արել իմ այս որդիները, ինչո՞ւ խավարեցրիր արևս՝ օրվա առաջին իսկ ժամին, մինչև ո՞ր շահարեցիր ինձ հալածելուց: Բավ չէ՞ր քեզ այս մեկը որսալ, ո՞վ շար գազան, գոնե մեկը ինձ թողնեիր, գեթ այրիությանս խղճայիր: Հիմա էլ ինչպե՞ս, ո՞վ է լինելու իմ ապավենը կամ իմ հույսը: Սպանիր և ինձ, ո՞վ անաստված, և հագեցիր արյամբ, ով ինձդ արյունառուշտ: Թող այլևս չգնամ այստեղից, այլ, ինչպես որդիներիս կենդանության ժամանակ էի ուրախանում՝ նրանց տեսնելով, այժմ էլ թող մահս նրանց մահվան հետ լինի: Թող մեռնի հոգին՝ արդարների հոգու հետ, և մեր մարմինները թող մեկ գերեզմանում լինեն, ինչպես իմ այրիության տարիներին մեր մահիճն էր մեկը: Թեղոս, շփշեցի՞ր գոնե քո և իմ ծնողի արգանդը և ստինքները, որոնցով սնվեցինք դու և ես: Ո՞վ լիովին զազրելիդ, ինչո՞ւ համար այսքան զորքով դուրս եկար անդոր կնոջ ու նրա մանուկ տղաների [գեմ] կովելու: Ինչո՞ւ մարեցիր մոմերս, ո՞վ անհավատ»:

Այս ու այսպիսի և այլ՝ սրանց նման խոսքեր էր ասում երանելի Թագինեն: Իսկ հավաքված ողջ բազմությունը լուել ու ողբում էր և ինչպես վտակներ՝ արցունքներ թափում: Թեղոսն անգամ նրանց հետ լաց էր լինում:

Իսկ երանելի Թագինեն երբ տեսավ իր սիրելի Դավիթ որդուն սպանված-ընկած, աչքերը այս ու այն կողմ ընկան՝ որոնում էր իր Տիրիճան որդուն, որ թեկուզ մահացած՝ նրան էլ տեսնի: Իսկ նա այնտեղ չէր: Եվ վշտից ու նեղությունից կտրտվում էր նրա սիրտը:

Իսկ Թեղոսը չէր կարողանում հասկանալ այդ կուրությունը: Այն ժամանակ սկսեց խոսել Թեղոսն ու ասաց իր քույր Թագինեին. «Ո՞վ քույրդ իմ Թագինե, ինձ մոտ արի և տես, որ այսպես՝ լեռան կատարին խավարը պատել է ինձ, ինչպես խոր ձորերում կամ անձավում, անդունդներում: Ինձ վրա է գալիս խավար մեկը, իսկ քեզ՝ անհաս լույս պայծառափայլից՝ այն անանցողիկ լույսից ու ճշմարիտ այն հավիտենական լույսից: Իսկ այժմ իմ հանդեպ, անգութիս ու անարժանիս ողորմածություն... Եվ մի՞ հատուցիր արարքներիս համեմատ, այլ աղերսիր դու սուրբ նահատակներին, որպեսզի ողորմածություն անեն ինձ, որպեսզի այս անարժանս արժանի գառնամ ողորմած աստված Քրիստոսի կնիքին, որ հանուն մեղավորների եկավ: Հավատում եմ ևս ճշմարիտ ասածուն»:

Ու երբ [Թագինեն] ուշքի եկավ և տեսավ, թե ասածուն զո՞հ մատուցվեցին այդ գեղեցիկ մատաղները՝ իր որդիները, տեղնուտեղը ուրախությամբ լցվեց ու անմիջապես թոթափվեց իր որդիների ցավի վշտից: Նույն ժամին ողբին ու-

րախուժյունն փոխարինեց, համբուրեց իր եղբորն ու ասաց նրան. «Թող աստված թողությունն տա քեզ և ողորմած տերը թող իմ որդիներին ու քո քեռորդիներին մահը քեզ վրա չհաշվի, ինչպես ժամանակին Պողոսին՝ իր քրոջորդի Ստեփանոս Նախասարկավազի և Նախավկայի հանդեպ»:

Աղերսում էր աստծուն, [աշքերը] երկինք հասում, օրհնում տիրոջը և վարանում արցունքից, որպեսզի առ ոչինչ համարի նրա մտքի բորբոքումը, և իր բուրավետությամբ ցիրուցան շինի նրա խունկը: Կինն այդ Թագինեի ասում էր. «Դու, տե՛ր, բոլոր կողմերով ողորմած ու բոլորին զթացող, հայրդ որբերի ու դատավոր այրիների, որ այս փոքրիկներին՝ այս խոնարհ աղաներին, շանտեսցիր և նրանց հաղորդ արիր սուրբ նահատակների վիճակին՝ իմ այս որդիներին, որոնք հանուն քեզ բազում շարշարանք կրեցին ու երկնային անթառամ պսակ և հավիտենական կյանք ստացան՝ նրանց մանկա՞ր այս վկայությունը, արժանի արա սրանց՝ նրանց հետ (սուրբ նահատակների) ուրախության և փնջության, նրանց հետ հանգչելու, նրանց հետ՝ պսակի, նրանց հետ՝ շարշարանքների բժշկության, փնջպես նրանք՝ այնպես էլ սրանք: Եվ որ իմացվի, թե հաճո էր քեզ, տո՛ւր և իմ եղբորը բժշկություն, որ տեսնի»: Ու վերջրեց Դավթի արյամբ շաղված հողն ու ցխեց նրա աշքերին: Եվ նրա աշքերն անմիջապես բացվեցին: Այս երկու սքանչելիքները կատարվեցին սուրբ Դավթի հանդեպ:

Մարդասերն աստված պարտ համարեց նաև, որ բոլոր մարդկանց հայտ առնի նրանց խիզախությունը և տեղեկացնի, թե աստվածահաճ էր նրանց նահատակության այդ զոհը. այդ գիշեր փառատակեցին լույսերը՝ ինչպես լուսաատղեր, լուսե սյան տեսքով, որոնց կատարը երկինք էր հասնում, ինչ տեսնում էին աշխարհի բոլոր մարդիկ, և ովքեր գիտեին՝ փառաբանում էին աստծուն, իսկ հեռու գանձողները տեսնում էին այդ լույսը, զարմանում և միմյանց հարցուփորձում:

Այն ժամանակ, երբ մեր սուրբ հայր Ներսես հայոց կաթողիկոսը իմացավ այս եղելությունը, քանի որ ինքն էլ Իշխանից տեսնում էր հրաշքն ու անհաս լույսի [այն] փառատակումը, որ[ով] տերը փառավորեց իր արժանավորներին, սուրբ հոգու շնորհիվ կոահեց կատարվածն ու փութով հասավ Դիվրի և հետը քերեց Հովհան, Սահակ և Գրիգոր քահանաներին: Իսկ Թեղոսն ընկավ Ներսես կաթողիկոսի ոտքերն ու խոստովանեց նրան այն բոլոր հանցանքները, որ կատարեց, և Քրիստոսի վնիք առավ, իր ողջ սրտով հավատաց մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին և նրա բոլոր վկաներին ու սրբերին: Ապա սուրբ Ներսեսը նրանց մոր՝ Թագինեի ու Թեղոսի ներկայությամբ իր ձեռքով պատեց այդ սրբերի մարմինները: Նրանցից մեկին հողին հանձնեց լեռան վրա, մյուսին Դիվրի՝ ներքևի կողմում՝ Հեղեղատի ձորից (Խեի Նաղուարեխա) արևմուտք:

Եվ Թեղոսը ծախսեց ունեցվածքը և Դավթի [գերեզմանի] վրա եկեղեցի կառուցեց, պահեց ու կարգեց նրանց հիշատակը, իսկ Դիվրի իշխանը առավ Տիրիճանի սուրբ ոսկորների նշխարներն ու նա ևս եկեղեցի կառուցեց ի վկայություն այն բանի, որ կատարվեց նրա սահմաններում՝ այգիների մեջ:

Իսկ երանելի Թագինեն գնաց Մամրավանից ձորք՝ Տաճարանի կոշիկով գյուղը, և այնտեղ հանգավ: Նրա գերեզմանն էլ բժշկության [տեղի] դարձավ:

* Բնագրում՝ Գերի:

Մինչ Դիվրի իշխանը այգեստանների* մեջ եկեղեցի կառուցեց՝ ի փառս Հոր և Որդու և սուրբ հոգու՝ այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

II

ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՎՈՎ ԻՆՔ ՍՈՒՐԲ ՄԱՆԿԱՆՑ, ՈՐՈՆՔ ՍՈՒՐԲ ԱՎԱԶԱՆԻ
ՄԿՐՏՈՒԹՅԱՄԲ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՂԲԱՅՐԵՆԵՐ ԷԻՆ, ԻՍԿ ԾՆՎԱԾ՝ ՅՈՒՐԱՔԱՆԶՅՈՒՐՆ,
ԻՐ ՄՈՐԻՑ

Կուր կոշվող մեծ գետի ակունքի մոտ, Կողա կոշվող գավառում մի մեծ գյուղ կար: Այդ գյուղի քնակչության մեծամասնությունը հեթանոսական կոտորի պաշտող էր, ժողովրդի փոքր մասը՝ քրիստոնյա, աստվածապաշտ: Եվ ինչպես երեխաների սովորությունն է, հավաքվում էին քրիստոնյաների ու հեթանոսների տղաները խաղալու ու խաղում օրն ի բուն: Իրիկնաժամին երեցը կոշնակում էր, և քրիստոնյաների երեխաները եկեղեցի էին գնում աղոթելու, ինչպես քրիստոնյաների ծեսն է, մինչդեռ հեթանոսների թվով ինը երեխաները հետևում էին նրանց, որովհետև ընտելացել էին քրիստոնյաների երեխաներին և սիրում էին քրիստոնեական կրոնը: Ու երբ մոտենում էին եկեղեցու դռներին, քրիստոնյաները եկեղեցի չէին թողնում, այլ այսպես էին ասում նրանց, թե՛ «Դուք կոապաշտների որդիներ եք, և պատշաճ չէ ձեզ մտնել տունն աստծո»: Եվ նրանք գնում էին սրտաբեկ ու ամոթվոր: Մանուկները բազմիցս էին այսպես անում:

Այնուհետև հեթանոսների երեխաները գնացին քրիստոնյաների եկեղեցի և ցանկացան նրանց հետ, հարկադրելով, ներս մտնել: Այն ժամանակ քրիստոնյաներն ասացին. «Եթե ուզում եք մեզ հետ եկեղեցի մտնել, հավատացե՛ք մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին և մկրտվեցե՛ք հանուն նրա, հաղորդվեցե՛ք նրա խորհուրդներին և միացե՛ք քրիստոնյաներիս»:

Նրանք տեղնուտեղը ուրախությամբ ընդունեցին քրիստոնյաների խրատն ու խոստացան այդպես անել: Շտապ գնացին քահանայի մոտ, որն այդ գյուղի երեցն էր, ազնիվ արժանավոր ու հարգարժան մարդ, և հայտնեցին նրան երեխաների արարքը: Իսկ նա հիշեց Ավետարանի այն խոսքը, որ ասաց տերն մեր Հիսուս Քրիստոսը. «Որ ոչ թողու զհայր իւր և զմայր իւր, զքեռս և զեղբայրս, զկին և զորդիս և ոչ առնու զիսաշ իւր և զայ զկնի իմ՝ չէ ինձ արժանի»**:

Այն ժամանակ քահանան գնաց այդ մեծ գետի ակունք և նրա հետ՝ քրիստոնյաների բազմություն: Հեթանոսների երեխաները ևս նրանց հետ էին: Չմեռ ժամանակ էր և ցուրտ գիշեր, քանի որ հեթանոսների ահից ցերեկը չէր կարող հանդգնել մկրտել նրանց և [ապա]՝ տերն մեր Հիսուս Քրիստոսը ևս Հորդանան գետում Հովհաննեսի կողմից գիշերը մկրտվեց: Զուրբ բարկ սառնություն էր տալիս: Եվ երբ այդ երեխաները գետը մտան, երեցը մկրտեց՝ հանուն Հոր և Որդու և սուրբ հոգու, այս աղոթքն (ժամոքա) ասելով «Մուրբ հոգին իբրև աղավնի իջավ Հորդանանի վրա, երբ Քրիստոսն էր մկրտություն անում, հրեշտակները մոտն էին կանգնած [ու] այս շարականն էին ասում. ալիլույա, ալիլույա» ջուրն այն ժամանակ շատ տաքացավ, ինչպես բաղանիք, և

* Բառացի՝ խաղողների (որթատունկերի) մեջ:

** Հմմ. Մատթ., Ժ, 37—38:

աստծու հրամանով հրեշտակները երկնից սպիտակ զգեստներ պարզեցին և մարդկանցից անկատ հագցրին այդ նոր մկրտյալ մանուկներին: Իսկ այն քրիստոնյա երեխաները նրանց վնասհայր եղան: Եվ մկրտված տղաներն այլևս չդարձան իրենց ծնողների մոտ, այլ մնացին քրիստոնյաների մոտ և նրանց հետ եղան:

Որոշ ժամանակ անց, նրանց ծնողներն զգացին այս եղելությունը, և մեծ արհամարհանքով ու բարկությունով, զայրույթով ու պարսավանքով բռնի փախցրին տղաներին քրիստոնյաների տներից և տարան իրենց տուն: Ընդ-քեցին նրանց զլուսները, սաստիկ ծեծով կաստացրին նրանց մարմինները: Մինչդեռ նրանք միայն այսքանը պատասխանեցին ու ասին իրենց ծնողներին. «Մենք քրիստոնյաներ ենք և պատշաճ չէ, որ անգամ ուտենք կամ խմենք կոոց մատուցվածից»: Ու տղաները յոթ օր առանց ուտելու և խմելու մնացին, ոչինչ չճաշակեցին, այլ սնվեցին սուրբ հոգու կողմից, որ զգեցան մկրտության ժամանակ: Այն ժամանակ նրանց ծնողները խոստանում էին ամենայն բարիք ու գույնզգույն խայտարղեա հագուստ, իսկ նրանք նույն խոսքն էին ասում, թե «Մենք քրիստոնյաներ ենք և ձեզնից ոչինչ չենք ուզում, այլ թողեք մեզ, որ զնանք քրիստոնյաների մոտ»:

Եվ երբ անկարող եղան [կոտրել] նրանց ամուր հավատը, զնացին այն ժամանակվա իշխանի մոտ, որովհետև նա ևս հեթանոս էր, և հաղորդեցին ողջ եղելությունն ու մանուկների արարքը: Իսկ իշխանն ասաց նրանց. «Ձեր որդիներն են, ձեռնհաս եք, արեք՝ ինչ կկամենաք»: Նրանք ասացին. «Հրամանքդ արի մեզ հետ, քարկոծ կանենք նրանց, որպեսզի ուրիշները չընդօրինակեն նրանց և քրիստոնյա դառնան»: Ոչ պակաս նեղություն հասցրին և երեցին. ավար վերցրին նրա ողջ ինչքը և [իրար մեջ] բաժանեցին նրա ունեցվածքը: Ծանր վերք հասցրին նրա գլխին, քիչ մնաց անգամ սպանեին, և վտարեցին նրան իր քնակությունից:

Այն ժամանակ այդ սուրբ վկաների շարչարանքի օր նշանակեցին: Դուրս եկավ իշխանը և նրա հետ՝ ժողովրդի անթիվ բազմություն: Եվ եկան աղբերակունք, ուր մկրտություն առան այդ սուրբ մանուկները, հույժ խոր գուր փորեցին, իսկ նրանց ծնողները բերին այդ սուրբ մանուկներին ու զցեցին գրի մեջ: Նրանցից ոմանք ինք տարեկան էին և ոմանք՝ յոթ կամ՝ ավելի կամ պակաս: Ուրիշ ոչինչ չգիտեին, որ գոնե ասեին, միայն այս էին ասում. «Մենք քրիստոնյաներ ենք և հանուն նրա էլ կոտորվում ու մեռնում ենք, հանուն որի մկրտություն առանք»:

Այն ժամանակ անասոված ծնողները շարդեցին նրանց զլուսներն ու քարկոծ արին: Օձերն ու իծերը, գազանները գութ գիտեն ձագերի հանդեպ, իսկ այս անհավատները չգթացին իրենց երեխաներին: Ու հավաքված բազմությունը քար շարտեց, մինչև լցվեց գուրը, և քարով ծածկվեցին նրանց սուրբ մարմինները, իսկ փորված հողը լցրին վրան: Եվ այդ տեղը դարձավ նրանց սուրբ նշխարների գերեզման ու վկայարան: Այնժամ կատարվեց ավետարանի խոսքը. «Մատնեսցէ կղբայր զկղբայր ի մահ, և հայր՝ զորդի. և հառնիցեն հայր ու մայրք ի վերայ որդոց և սպանանիցեն զնոսա»^{*}:

Եվ կատարվեց նրանց նահատակությունը, ու նրանք անցան նախավկանների թիվը և նրանց հետ պսակ առած հրձվում են երկնային արքայությունում՝

* Հմմ. Մատթ. Ժ, 21, Մարկ., ԺԳ, 12:

մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի անաչ, որին վայել է փառք ու պատիվ և երկրպագութիւն՝ ընդ Հոր և սուրբ Հոգու, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

П. М. МУРАДЯН

ДВА НЕСОХРАНИВШИХСЯ В АРМЯНСКОМ ОРИГИНАЛЕ АГИОГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКА

(Резюме)

Выявленные Н. Я. Марром в афонской рукописи № 57 (по Р. Блейку—№ 8) агнографические памятники „Мученичество Давида и Тиричана“ и „Мученичество девяти отроков колайцев“ не раз подвергались историко-филологическому исследованию. По мнению Н. Я. Марра, первый из них „несомненно армянского происхождения“, а второй, возможно, представляет собой оригинальное грузинское сочинение. К аналогичному же заключению пришел и И. А. Джавахишвили, в то же время отрицая их сюжетно-стилистическую общность. И. В. Абуладзе, в отличие от Джавахишвили, доказал общность встречающейся в данных памятниках терминологии, признавая их агнографическими сочинениями, возникшими в армянской халкедонитской среде. К. С. Кекелидзе доказывал несомненную общность сюжета и слога этих памятников, считая, что либо оба они оригинальные грузинские сочинения, либо переведенные с армянского. Сам он был склонен ко второму заключению.

Проведенный нами текстологический анализ выявил ряд новых доказательств, подтверждающих их перевод с армянского: дважды встречающееся в тексте *ՅոՅ* (*ՅոՅ* *ՅոՅ* и *ՅոՅ* *ՅոՅ*) представляет неточный перевод арм. *ի*, а мн. число слова *ՅոՅ* вызвано буквальным переводом арм. термина *գիրք*. Эти и другие арменизмы позволили установить, что рассматриваемые памятники, оригиналы которых не дошли до нас, переведены с армянского. Установлены также некоторые лакуны в тексте „Мученичества Давида и Тиричана“ и предложены коррективы. В работе определенное место уделено вопросам хронологических рамок составления армянских текстов и их перевода на грузинский язык (VIII—IX вв.).

Оба эти памятника содержат интересные материалы по истории распространения христианства в Армении, в частности, в области Тайк (груз. Тао). Они одинаково важны для изучения наследственного права в древней Армении, культа дяди (авункулат), некоторых этнографических вопросов и т. д. К тому же в них содержатся сведения по исторической географии и административному делению края, по ономастике (Тагинэ, Тиричан), вместе с тем названы лица (Адам из Арагацотна, князя Вардан и Вазген), не известные по другим источ-

никам. Весьма любопытен факт упоминания имени „Тиричан“ в мученичестве и в армянском переводе сочинения Дионисия Фракийского.

В заключение ставится ряд вопросов, требующих дальнейшего специального исследования, и прилагается армянский перевод текстов.

P. M. MOURADIAN

DEUX OUVRAGES HAGIOGRAPHIQUES DONT L'ORIGINAL ARMENIEN A DISPARU

(R e s u m e)

Les ouvrages hagiographiques „Le Martyre de David et de Tiritchan“ et „Le Martyre des Neufs Adolescents de Kola“ découverts par N. Marr dans le manuscrit № 57 d'Atos (d'après R. Blake № 8) ont fait plus d'une fois l'objet de recherches historico-philologiques. D'après N. Marr le premier est „incontestablement d'origine arménienne“, tandis que le deuxième présente, peut-être, une oeuvre originale géorgienne. I. A. Djavakhichvili en est venu à une conclusion semblable, tout en niant leur communauté de sujet et de style. I. V. Abouladzé, au contraire, a démontré la communauté de la terminologie de ces ouvrages, les reconnaissant pour des oeuvres hagiographiques parues dans le milieu des Arméniens Chalcédoniens. K. S. Kékélidzé démontrait la communauté incontestable du sujet et du style de ces ouvrages les tenant soit pour des oeuvres originellement géorgiennes, soit pour des traductions faites de l'arménien. Lui-même penchait à la seconde conclusion.

L'analyse textologique partiquée par l'auteur a fait paraître un certain nombre de preuves nouvelles confirmant le fait de la traduction de l'arménien: les mots Մոնա („სიხანულსა Մոնա“ et „Մոասա Մոնա“) se rencontrant deux fois dans le texte sont la traduction inexacte de l'arménien „սաօլաօնի“ et le pluriel du mot est le résultat de la traduction à la lettre du terme arménien «գիրք». Ces arménismes et d'autres encore ont permis d'établir que les ouvrages en question ont été traduits de l'arménien et leurs originaux ne sont pas arrivés jusqu'à nous. L'auteur a découvert également certaines lacunes dans le texte du „Martyre de David et de Tiritchan“ et propose des correctifs. Les questions de limites chronologiques de la composition des textes arméniens et de leur traduction en géorgien (VIIIe—IXe ss.) ont trouvé une place déterminée dans ce travail.

Tous les deux ouvrages comportent des matériaux intéressants concernant la propagation du christianisme en Arménie, en particulier dans la région de Taïk (Tao en géorgien). Ils sont également importants pour l'étude du droit d'héritage en Arménie ancienne, du culte de l'oncle (avunculus), de quelques questions ethnographiques, etc. En outre ils

renferment des renseignements sur la géographie historique et les divisions administratives de la région, l'onomastique (Taghiné, Tiritchan) et l'on y trouve des noms de personnes (Adam d'Aratzotn, les princes Vardan et Vazguen) non mentionnés dans d'autres sources. La mention du nom Tiritchan dans le Martyre et dans la traduction arménienne de Denys de Thrace est assez curieuse.

En conclusion l'auteur pose un certain nombre de questions exigeant une étude spéciale et donne les traductions arméniennes des textes.